

Barbara Pawelko

Kwestia litewska w doktrynach odbudowy państwowości polskiej przed 1918 r.

Rzeczpospolita Obojga Narodów zakończyła swój byt, kiedy trzy rozbiorowe mocarstwa podpisały tzw. konwencję petersburską. Normowała ona kwestie zadłużenia Rzeczypospolitej i jej ostatniego władcy – Stanisława Augusta Poniatowskiego. W dołączonym do konwencji odrębnym, tajnym artykule, państwa go sygnujące złożyły wspólne oświadczenie, iż nigdy nie użyją w oficjalnej tytulaturze swoich monarchów nazwy Królestwo Polskie. Niniejszym postanowiono unieważnić jego istnienie¹.

Po śmierci cara Pawła I w nocy z 11 na 12 marca 1801 r. tron objął jego syn Aleksander I. W ciągu kolejnych lat rozważał on możliwości restytucji w różnych formach polsko-litewskiej państwowości². Robił to w znacznej mierze pod wpływem przyjaciela – księcia Adama Jerzego Czartoryskiego, który już od września 1802 r. faktycznie kierował rosyjskim ministerstwem spraw zagranicznych w randze towarzysza (zastępcy) starego i schorowanego ministra Woroncowa³. W 1803 r. Czartoryski został kuratorem wileńskiego okręgu naukowego, łączącego w sobie wszystkie ziemie Rzeczypospolitej, które przypadły Rosji, oraz Kijów. Fakt ten miał być wstępem do odtworzenia pod berłem cara państwa polsko-litewskiego⁴. Okręg wileński, podobnie jak dorpacki, posiadał pełną autonomię – upowszechniano w nim kulturę polską, kontynuowano także polskie (polsko-litewskie) wychowanie obywatelskie – słowem: realizowano program Komisji Edukacji Narodowej z czasów stanisławowskich. Warto dodać, że cesarski uniwersytet wileński znajdujący się w centrum okręgu był w owym czasie najlepszą uczelnią w całej Rosji⁵. Ponadto wciąż obowiązywał Statut Litewski, w instytucjach

¹ D. Szpoper, *Litewskie koncepcje odbudowy państwowości w sojuszy z Rosją do 1815 r.*, (w:) *Doktryny polityczne i prawne u progu XXI wieku*, pod red. M. Maciejewskiego i M. Marszała, Wrocław 2002, s. 225.

² E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Litwa pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, Kraków 2002, s. 69.

³ D. Szpoper, *Litewskie koncepcje...*, s. 225

⁴ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, op. cit., s. 70.

⁵ Ibidem, s. 71.

rządowych i w życiu publicznym posługiwano się językiem polskim, a wysokie stanowiska m.in. gubernatorów sprawowali przedstawiciele szlachty litewskiej¹. Ci ostatni stali się zwolennikami idei restytucyjnej. Intensyfikacja tej myśli politycznej nastąpiła po roku 1807, kiedy w Tylży zdecydowano o utworzenie Księstwa Warszawskiego. W styczniu 1811 r. Aleksander I sprecyzował Czartoryskiemu swoje plany dotyczące byłej Rzeczypospolitej. W skład terytorium Królestwa Polskiego miałyby wchodzić wszystkie ziemie Rzeczypospolitej sprzed 1772 r. z wyjątkiem „Białej Rusi”. Car nie wykluczał przywrócenia konstytucji z 1791 r. Warunkami utworzenia Królestwa Polskiego były: nierozzerwalna unia personalna z Rosją oraz „zapewnienie formalne i stanowcze jednomyślności postanowień uczuć ludności Księstwa, które w tym celu ma być poręczone podpisami najwięcej wpływowych osobistości”². Albowiem Aleksander I chciał pozyskać Polaków dla swojej walki z Napoleonem, który przecież pierwszy stanął do licytacji o ich względy. Na carskie warunki nie zgodził się książę Józef Poniatowski. W zaistniałej sytuacji Aleksander I nie chciał nie wykorzystać poparcia szlachty litewskiej. Taka była geneza idei odtworzenia w ramach Rosji Wielkiego Księstwa Litewskiego. Idealnym sojusznikiem dla carskich pomysłów ze wspomnianego kręgu był Michał Kleofas Ogiński, podskarbi Wielkiego Księstwa, kompozytor poloneza *Pożegnanie z ojczyzną*, bohater insurekcji z 1794 r., przymusowy emigrant pozbawiony konfiskatami olbrzymiego majątku. Fakt nawiązania współpracy z carem Rosji przez Ogińskiego był symptomem końca ogromnych nadziei związanych z napoleońską Francją³. Projekt carskiego ukazu firmowany przez Ogińskiego, a przygotowany przez księcia Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, z 22 października 1811 r. przewidywał utworzenie z ośmiu guberni zaboru rosyjskiego jednej prowincji pod historyczną nazwą Wielkie Księstwo Litewskie. Miał nim administrować namiestnik cesarski z siedzibą w Wilnie. Nadal miałyby obowiązywać nawiązująca do Konstytucji 3 maja ustawa rządowa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Szybko, bo już w grudniu 1811 r., Ogiński zaczął namawiać cara do przywrócenia bytu Polski, co byłoby, jak argumentował, rozwiązaniem prostszym. Chociaż projekt Ogińskiego i Druckiego-Lubeckiego nie doczekał się realizacji, niektóre z rozwiązań przezeń zaproponowanych

¹ Ibidem.

² D. Szpopier, *Litewskie koncepcje...*, s. 228.

³ Ibidem, s. 230.

ureczywistniły się wkrótce w Królestwie Polskim utworzonym w 1815 r., jak choćby idea unii personalnej monarchii konstytucyjnej i absolutnej. Przyczyną niepowodzenia idei restytucyjnej było zwycięstwo Aleksandra I nad Napoleonem, za którego walczyły Legiony Polskie. Swoistą opozycję wobec polsko-litewskiej polityki cara stanowili dowódcy rosyjskiej armii.

Jak już zostało powiedziane, na mocy Kongresu Wiedeńskiego z części ziem księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie pod berłem cara. Można powiedzieć, iż tym samym została zrealizowana część programu restytucyjnego. Nic więc dziwnego, że powołanie Królestwa obudziło w szlachcie litewskiej nadzieje na przyłączenie Litwy do Polski. Jednak ani epoka, ani osoba Aleksandra I nie sprzyjały oderwaniu od Rosji terytorium na dobre przez nią zdobytego, przeciwnie, okrojono obszar i ograniczono autonomię wileńskiego okręgu naukowego. W 1824 r. ze stanowiska kuratora okręgu zrezygnował Czartoryski, a zastąpił go sławetny Mikołaj Nowosilcow. Należy zauważyć, że dopiero wtedy wprowadzono do szkół język rosyjski jako przedmiot oraz jako język wykładowy historii i geografii. Wydaje się, że przyczyną tego swoistego wstępu do rusyfikacji nie była dwulicowość cara, osobowość reakcjonisty wkładającego maskę liberała, lecz chęć unifikacji kraju dla sprawniejszego rządzenia¹. Mikołaj I w początkach swego datującego się od 1825 r. panowania postępował podobnie. Polityka unifikacji i rusyfikacji Litwy budziła sprzeciw polskojęzycznej szlachty oraz młodzieży, wciąż świadomej polsko-litewskiej tożsamości.

Mimo przychylności, wybuch powstania w Warszawie 29 listopada 1830 r. zaskoczył Litwinów, nie byli oni przygotowani do walki². Aby uprzędzić wystąpienie zbrojne, Mikołaj I wprowadził na Litwie stan wojenny. Mimo to walki na Litwie rozpoczęły się w marcu 1831 r. W kwietniu powstańcy kontrolowali całą Litwę, z wyjątkiem Wilna i Kowna, gdzie stacjonowały silne oddziały rosyjskie. Wsparcie oddziałów polskich nadeszło, kiedy na Litwie powstanie dogorywało. Przywódcy powstania listopadowego nie wyrazili jednocześnie propozycji zorganizowania ziem litewskich w razie zwycięstwa. Powstanie było sprawą części szlachty polskiej niż litewskiej. Nie udało się pozyskać dla walki chłopstwa. Chłopom białoruskim bliżej było do władzy rosyjskiej, czasami wręcz

¹ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, op. cit., s.73.

² J. Żenkiewicz, *Litwa na przełomie wieków i jej powiązania z Polską*, Toruń 2001, s. 106–107.

występowali oni otwarcie przeciwko powstańcom¹. W wyniku wybuchu powstania władzę przyjęli konserwatyści z Królestwa i Litwy. Konserwatyści swobodnie wyrażali swoje poglądy zarówno w zbuntowanej Warszawie, jak i w kontrolowanym przez Rosjan Wilnie. Za przykład niech posłuży program warszawskiego dziennika „Zjednoczenie” i wileńskiej filii pt. „Orzeł Biały i Pogon”. Trzon programu obu dzienników stanowił postulat zawiązania „nowej unii”. Ustrój odbudowanej pod władzą Romanowów Rzeczypospolitej miałby stanowić eklektyczną demokrację arystokratyczną, wzorowaną na modelu angielskim. Konserwatyści spod znaku „Orła Białego i Pogoni” domagali się ustanowienia narodowego Kościoła Polskiego. Dużą wagę przywiązywali także do wolności druku i zniesienia wszelkiej cenzury zewnętrznej. Na łamach dziennika pojawiły się sądy, że Polacy nie potrzebują stronnictw politycznych ani systemu partyjnego, ponieważ wszyscy (tzn. szlachta) stanowią suwerenny naród polityczny².

Po upadku powstania 1831 r. rusyfikacja zyskała wymiar represyjny i prewencyjny, nie była już tylko środkiem uprawnienia rządów. Na przełomie lat 1831 i 1832 nazwy zamieniono na rosyjskie. Język rosyjski stał się jedynym językiem urzędowym. Wysokie stanowiska były odtąd dostępne tylko dla szlachty rosyjskiej, podczas gdy miejscowi urzędnicy byli powoływani w głąb Rosji. W roku 1840 zniesiono Statut Litewski i wprowadzono prawo rosyjskie. W 1843 r. nazwę Litwa zastąpiono nazwą Kraj Północno-Zachodni³. Poza kilkoma wystąpieniami chłopów przeciwko szlachcie na Litwie nie miała miejsca Wiosna Ludów 1848–1849. Okres przed powstaniem styczniowym to czas zastoju politycznego, gospodarczego, kulturalnego na Litwie⁴. Po śmierci Mikołaja I w 1855 r. nowym carem został Aleksander II. Zmuszony był on do podpisania niekorzystnego dlań pokoju paryskiego, kończącego wojnę z Turcją. Ujawniło to słabość militarną i gospodarczą Rosji, zmuszającą cara do wydania w 1861 r. dekretu o uwłaszczeniu chłopów. Reforma na Litwie miała ograniczony zasięg: dawała chłopom wolność osobistą, lecz nie przyznawała im na własność ziemi. Chłop mógł wykupić od pana swoje gospodarstwo, a do momentu jego wykupu

¹ Ibidem, s.106.

² D. Szpoper, *Mysł polityczna „Zjednoczenia” i „Orła Białego i Pogoni” – konserwatywnych dzienników okresu powstania listopadowego*, (w:) *Idee jako źródło instytucji politycznych i prawnych*, Lublin 2003.

³ J. Żenkiewicz, op. cit., s. 107.

⁴ Ibidem, s. 108.

ponosił wszystkie dotychczasowe powinności. W rezultacie uwłaszczenie nie osiągnęło zamierzonego skutku, gdyż chłopci w większości przypadków nie byli w stanie wykupić gospodarstw, co z kolei doprowadzało do napięć.

Szybko rozbudziły się na Litwie nastroje podobne do tych z 1831 r., tyle że głosili je zarówno rewolucyjni demokraci, zwani „czerwonymi”, jak i liberalna szlachta nazywana „białymi”. Czołowi działacze stronnictwa „czerwonych”, w tym Konstanty Kalinowski i ksiądz Antoni Mickiewicz, postanowili wspólnie z Polską podjąć walkę przeciwko caratowi, mimo że niezupełnie zgadzali się z manifestem polskiego Rządu Tymczasowego 22 stycznia 1863 r. Litewscy „czerwoni” byli bowiem za bezpłatnym nadaniem ziemi chłopom, podczas gdy manifest przewidywał jej wykup na koszt państwa, czyli *de facto* za podatki chłopskie. 1 lutego 1863 r. Litewski Komitet Prowincjonalny ogłosił się rewolucyjnym rządem i wydał manifest do ludności obwieszczający nadanie chłopom ziemi, na wieczne czasy, bez czynszów wykupu. Bezrolnym chłopom przyrzekano pięciomorgowe gospodarstwa, podczas gdy w Polsce obiecywano tylko trzy morgi. Litewski manifest pod groźbą kary zabraniał ziemianom ściągania powinności od chłopów, kiedy to w Polsce rząd powstańczy odwoływał się do dobrych uczuć właścicieli¹. Chociaż szeregi powstańców masowo zasilali chłopci, z programem manifestu nie zgadzali się „biali”, którzy proponowali uwłaszczenie za cenę wypłacania właścicielom pełnego odszkodowania za ziemię. „Biali” objęli kierownictwo powstania w marcu 1863 r., w tym czasie car wydał ukaz znoszący wszelkie powinności na rzecz panów i w konsekwencji odwrócił chłopów od powstania². Powstanie ostatecznie na Litwie upadło w grudniu 1864 r. Charakteryzowało je ciężkie walki. Warto dodać, że zarówno „biali”, jak i „czerwoni” zaznaczali, że Litwini, Polacy, Białorusini i Ukraińcy powinni sami decydować o swoim losie. Stan wojenny wprowadzony na Litwie utrzymano przez następne kilkadziesiąt lat³. Administrację i sądownictwo całkowicie zrusyfikowało. Oprócz masowych konfiskat stosowano przymus wyprzedaży dóbr ziemskich Rosjanom. Aleksander II powołał na nowego gubernatora Kraju Północno-Zachodniego Michała Murawiewa zwanego Wieszatkiem,

¹ J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1982, s. 206–207.

² J. Żenkiewicz, op. cit., s. 110.

³ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, op. cit., s. 112.

który to podjął się z całą bezwzględnością polityki pacyfikacji kraju i tępienia polskości¹.

Jednakże właśnie na ten czas zintensyfikowanej rusyfikacji przypada litewskie przebudzenie świadomości narodowej. Pod pojęciem Litwy rozumiano nie tylko byłe ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego, obejmujące Litwę i Białoruś, ale również Litwę etniczną. Pod wpływem rozbiorów Litwa znalazła się w zaborze rosyjskim. Podzielona była na Litwę Pruską i Litwę Wielką – tzw. Kowieńszczyznę, które różniły się ze sobą pod względem kulturowym i cywilizacyjnym². Litwę Pruską charakteryzowała germanizacja i protestantyzm, Litwę Wielką zaś katolicyzm³.

Przyjęcie przez Litwę chrześcijaństwa i jej zespolenie z Polską doprowadziło to państwo do osłabienia indywidualności kultury litewskiej. Proces chrystianizacji Litwy przez Polskę wiązał się z wzrostem oddziaływania na ten kraj kultury i państwowości Polski. W wyniku zetknięcia się obu kultur sukces odniosła bardziej atrakcyjna dla społeczeństwa litewskiego kultura polska⁴, a język litewski zanikł już w XVII wieku. Posługiwali się nim jedynie chłopci, średnia i mniejsza szlachta.

Przedrozbiorowe dzieje Rzeczypospolitej i czasy porozbiorowe wzmocniły proces scalania się szlachty litewskiej z polską pod względem politycznym i narodowym. W obliczu groźby utraty bytu politycznego idee równorzędności dwóch podległych państw zastały zastąpione ideą jednolitej i wspólnej państwowości, zagrożonej utratą bytu. Z tego powodu w okresie Sejmu Czteroletniego dominowała idea jednolitego narodu nad historycznym określeniem obojga narodów. Był to jeden naród polski, którego częścią stanowiła Litwa⁵. Porozbiorowe dzieje eksponują także wspólne, zbiorowe działania, które opierały się na tradycjach odrodzenia polityczno-narodowego pochodzące z epoki stanisławowskiej. Dwoistość polsko-litewska stanowiła jedynie kwestię wewnętrzną. Przede wszystkim najważniejsza była walka o byt, byt państwa, w tym przypadku Rzeczypospolitej, w której skład wchodziłi

¹ P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985, s. 9.

² M. Römer, *Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego*, Lwów 1908, s. 3.

³ *Ibidem*, s. 13.

⁴ *Ibidem*, s. 15.

⁵ *Ibidem*, s. 20–21.

Litwini. Nasilenia tej walki znajdowały oddźwięk w powstaniach, gdzie i Polacy, i Litwini walczyli w imię jeszcze wtedy wspólnej niezależności. To nastawienie litewskie jednak zaczęło się powoli zmieniać wraz z rozwojem demokratyzacji i tzw. obudzeniem tradycji narodowej, gdzieś głęboko zakorzenionej¹. Za kolebkę polskości w owym czasie i przez cały niemal okres związku obu krajów było uważane Wilno – stolica Litwy. Była to jakby „kulturalna polska wyspa” na terytorium litewskim, z której promieniowała na zewnątrz polskość². Nie można również zapominać o takich sławach jak Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, którzy to właśnie w Wilnie rozwijali się, przynosząc swoją twórczością sławę Polsce.

Lata 70. i początek 80. XIX w. przyniosły przemianę świadomości narodowej. Nowo powstała inteligencja litewska chłopskiego pochodzenia, wykształcona na rosyjskich uniwersytetach, zaczęła manifestować swą odrębność narodową, kulturową także polityczną³. Zwracali się zwłaszcza w stronę historii, tradycji, dzieł takich twórców jak: Narbutt, Jucewicz, Kraszewski, Dawkont, którzy to budzili wśród nich uczucia gorącego patriotyzmu i tęsknoty do odrodzenia narodowego⁴. To odrodzenie narodowe dokonywało się w obliczu narastającej rusyfikacji, co wiązało się z zakazem od 1863 r. drukowania litewskich tekstów. Dopiero po dwudziestu latach odrodziło się na ziemiach Litwy Pruskiej piśmiennictwo litewskie⁵. Nie było to zjawisko jednostkowe, podobne procesy ogarnęły także państwo Łotyszów, Estończyków czy Finów⁶.

Początkowo z rozwijającym się prądem odrodzenia litewskiego można było spotkać się na łamach czasopisma „Lietviška ceitunga”⁷. Doszło wówczas do powstania projektu założenia samodzielnego pisma, którą to sprawą zajęli się Basanavičius, Vištalius i Mikšas⁸. Powołane przez nich stowarzyszenie Miłośnicy Litwy w latach 1883–1886 zaczęło wydawać czasopismo „Aušra”, którego tytuł oznacza w języku polskim jutrzenkę. Pismo ukazywało się w Ragainė. Było ono wyrazem radykalnego zwrotu nie tylko w rozwoju prasy litewskiej, ale i całej

¹ Ibidem, s. 21.

² Ibidem, s. 25.

³ J. Żenkiewicz, op. cit., s. 123.

⁴ Ibidem, s. 63.

⁵ Ibidem, s. 74.

⁶ P. Łossowski, op. cit., s. 13–14.

⁷ M. Römer, op. cit., s. 87.

⁸ Ibidem, s. 88.

ewolucji kulturalnej narodu¹. „Aušra” propagowała rozwój kultury litewskiej, zawierała myśli zjednoczenia narodowego Litwy, zwracała uwagę na społeczne i gospodarcze problemy Litwinów, skupiała uwagę na przeszłości litewskiej, głosząc hasła wzmocnienia i odrodzenia narodowego². Czasopismo nie wysuwało jasno idei niepodległości i zajmowało ugodową politykę w stosunku do carskiej Rosji. Pismo negatywnie było oceniane przez Niemców, którzy nazywali je „panslawistycznym”, w Polsce – organem rusofilskim, w Petersburgu zaś uważano je za twór Bismarcka³. Polacy traktowali te przejawy jako zdradę historyczną, jako separatyzm polityczny. Od samego początku pismo nawoływało bowiem do wyzwolenia Litwy, od wpływów Polaków i ich kultury. Negatywnie oceniano unię z Polską. Zdaniem publicystów „Aušry” Mickiewicz, Kraszewski, Kondratowicz, a nawet Kościuszko – byli Litwinami. Podkreślano, że Litwa kieruje się w stronę samodzielności i indywidualizmu narodowego. W obronie polskich racji wystąpił „Dziennik Poznański”, zarzucając Litwinom zdradę i sprzeniewierzenie się wspólnej idei walki z carskim zaborcą⁴. Dało to początek ostrej polemice między obiema gazetami. Opinia polska określała ten ruch jako separatyzm dzielnicowy, „litwomanię”. Termin ten, jak pisze Łossowski, stał się zawołaniem do walki z wynaturzonym zjawiskiem⁵. „Aušra” przestała się ukazywać w wyniku krytyki litewskiego kleru w 1886 r. Lata, w których wydawana była „Aušra”, były czasem krzepnięcia poczucia tożsamości, idei narodowych wśród Litwinów i oczywiście nawoływania do dalszego działania.

W dalszych latach nastąpiła krystalizacja prądów narodowo-wyzwoleńczych. Wykształciły się trzy kierunki polityczne: narodowo - klerykalny, narodowo-demokratyczny i socjalistyczny⁶.

Ruch klerykalny wykształcił się wokół seminarium duchownego w Kownie. Jego przedstawiciele założyli w 1889 r. pismo „Žemaičiu ir Lietuvos Apžvalga” (Przegląd Żmudzki i Litewski), którego dewizą były litewskość i katolicyzm. Na łamach pisma przewijały się wątki antysemickie, antypolskie oraz antycarskie, co szczególnie niepokoiło wyższą hierarchię kościelną. Utożsamiano interes narodowy z interesem

¹ Ibidem, s. 51.

² Ibidem, s. 92–93.

³ Ibidem, s. 100.

⁴ J. Żenkiewicz, op. cit., s. 124.

⁵ P. Łossowski, op. cit., s. 34.

⁶ J. Żenkiewicz, op. cit., s. 125.

Kościół katolickiego w kraju. Wysunięto koncepcję Kościoła narodowego, który walczył z przejawami polonizmu w kościele poprzez nabożeństwa odprawiane w języku litewskim¹.

Ruch narodowo-demokratyczny na Litwie zawierał w sobie bardzo różnorodne doktryny. Główne jego pismo „Varpas” („Dzwon”) skupiało publicystów o przekonaniach klerykalnych, ludowych, nacjonalistycznych, a nawet socjalistycznych. Na łamach pisma wzywali do przyjęcia stanowiska samoobrony wobec ucisku. „Varpas” poruszał kwestię stosunków polsko-litewskich, podkreślając, że dopóki Polacy będą traktować Litwę i naród litewski za element składowy narodu polskiego, dopóty nie ma mowy o żadnym sojuszu.

Stanowisko polskie doby odrodzenia narodowego Litwinów było skierowane do tej sprawy negatywnie. Taki pogląd zawierała w swoim programie Narodowa Demokracja. Deklarowała ona, co prawda, poparcie dla świadomości plemiennej Litwinów, ale podkreślała jednocześnie, że ziemie przez nią zamieszkałe są polskie w sensie przynależności historycznej i prawnej. Program ten powtórzyło w 1903 r. Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe. W 1906 r. w programie Polskiego Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego na Litwie oświadczone: „uwazamy się za część jednego narodu polskiego, którego historia jest naszą historią, a losy – naszymi losami, i ponad wszystkie względy stawiamy zbiorowy interes narodu polskiego jako solidarny z interesem Litwy”².

Nieco inaczej wizję stosunków polsko-litewskich widzieli działacze lewicy. Początkowo kierunek socjalistyczny reprezentowały podziemne stowarzyszenia polskiej i żydowskiej młodzieży. Jednak w 1896r. powstała Litewska Socjal-Demokratyczna Partia, obok której działała założona w 1892 r. Polska Partia Socjalistyczna. Polska Partia Socjalistyczna, która działała na Litwie formalnie, uznawała prawo narodowości litewskiej do samodzielności. Program obu partii przewidywał utworzenie samodzielnej i demokratycznej Rzeczypospolitej, składającej się z Litwy, Polski i innych sfederowanych narodów. Program internacjonalistyczny reprezentowała Socjal-demokracja Królestwa Polskiego i Litwy, Feliksa Dzierżyńskiego³.

¹ M. Römer, op. cit., s.194–197.

² P. Łossowski, op. cit., s. 49–50.

³ J. Żenkiewicz, op. cit., s. 127.

W omawianym czasie kierunek konserwatywny na Litwie reprezentowali przedstawiciele polskiej szlachty: Edward Woyniłłowicz, Roman Skirmunt, Tadeusz Dembowski i inni. Powołali oni Stronnictwo Krajowe Litwy i Białej Rusi, na bazie Mińskiego Towarzystwa Rolniczego. Nurt ten nawracał do idei odbudowania unii polsko-litewsko-ruskiej bądź federacji tych państw pod berłem Romanowów¹.

Jak zatem widać, daleka była droga do jakiegokolwiek współpracy, a tym samym do rozwiązania tego sporu. Sytuacja polityczna początku XX w. sprzyjała Litwinom. W 1904 r. rząd carski zniósł zakaz druków litewskich². Był to wielki sukces młodego litewskiego ruchu, triumf wieloletniej walki o prawa do kultury i języka. Powoli uformowała się oświata litewska, nastąpił rozwój języka litewskiego, zwłaszcza literatury pięknej, wydawano legalne gazety litewskie. To wszystko odzwierciedlało wzrost potrzeb duchowych i społecznych ludności litewskiej³. Litwini emancypowali się. Po 1905 r. stosunki polsko-litewskie charakteryzowały się nieustanną walką z polskością na Litwie⁴. Nacjonalizm litewski wymyślił nawet teorie o Polakach na Litwie, według której są to po prostu Litwini mówiący po polsku. Stąd też widać stosunek Litwinów do sporu polsko-litewskiego jako do rzędu sprawy wewnętrznej litewskiej. Wielkie Księstwo Litewskie przechodziło powolną ewolucję. Budziło się do samodzielnego życia narodowego, czego wyrazem było osobne koło posłów polskich z Litwy i Rusi, którzy to nie łączyli się z kolegami z Królestwa Polskiego.

Ruch litewski znajdował coraz większe zrozumienie ze strony polskiej, w porównaniu z czasem jego formowania. W sprawie polskiej wypowiadał się działacz PPS Leon Wasilewski. Uważał on, że Litwa i Białoruś tak naprawdę nie są Polską i że posiadają odmienne interesy. Podobne stanowisko zajmował Roman Skirmunt, który głosił pochwałę litewskiego ruchu, nawołując do pojednania z tym ruchem, którego przecież powstrzymać się nie da. Postacią, której poglądy owego czasu najbardziej się wyróżniały, był Michał Römer, już w 1908 r. ukazała się jego książka wielokrotnie przeze mnie cytowana ukazująca proces rozwoju ruchu litewskiego. W swych licznych publikacjach głosił on

¹ D. Szpoper, *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich 1904–1923*, Gdańsk 1999.

² P. Łossowski, op. cit., s. 52.

³ Ibidem, s. 61.

⁴ J. Żenkiewicz, op. cit., s. 132–138.

zasadę współpracy i takie to poglądy wygłaszał na łamach wydawanej od lutego 1906 r. „Gazety Wileńskiej”. Niestety, nie znalazła ona większego grona odbiorców i po pół roku zawiesiła swą działalność¹.

Polskich zwolenników idei narodowej była garstka, większość działaczy, w tym przede wszystkim narodowi demokraci, widziała w ruchu litewskim swojego wroga, co miało oddźwięk w licznych publikacjach potępiających litwomanię. Co oczywiście wywoływało niechęć i nienawiść w Litwinach i coraz to bardziej rozwijało spór.

Od początku XX wieku w gronie polskich doktryn odbudowy państwa ścierały się dwa kierunki: inkorporacyjny (małej Polski) i federacyjny (wielkiej Polski)². Koncepcja inkorporacyjna reprezentowała endecja z Romanem Dmowskim. Chciał on widzieć w przyszłej Polsce tylko te obszary, gdzie przeważał „żywiół polski”, a mniejszości dałoby się łatwo spolonizować. Dlatego północna Litwa powinna mieć autonomię lub niepodległość, a polskojęzyczne Wilno miałyby należeć do Polski. Mniej zwolenników miała koncepcja federalistyczna utożsamiana z Józefem Piłsudskim. W istocie federacja w myśl Piłsudskiego znacznie osłabiłaby Rosję – największe zagrożenie dla niepodległości Polski. Idea ta była m. in. rezultatem sentymentu Piłsudskiego do rodzinnych Kresów.

Wybuch wojny 28 czerwca 1914 r. spowodował odsunięcie sporu polsko-litewskiego na dalszy plan. W zaistniałej sytuacji najważniejsza dla obu narodowości była sprawa uzyskania niepodległości i stworzenia suwerennych organizmów państwowych³.

¹ Ibidem, s. 68–69.

² A. Srebrakowski, *Sejm Wileński 1922. Idea i jej realizacja*, Wrocław 1993, s. 136.

³ J. Żenkiewicz, op. cit., s. 132–138.